

УДК 340.115:[316.347+159.964.21](=161.2)

DOI: 10.18523/2617-2607.2023.12.13-22

Іванов А. О.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3656-8215>

УКРАЇНСЬКА ПРАВОВА МЕНТАЛЬНІСТЬ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

У статті розглянуто різні підходи до визначення понять «правовий менталітет» і «правова ментальність» на основі розмежування понять «менталітет» і «ментальність». Проаналізовано шляхи й час формування правової ментальності та причини відсутності в правовій науці єдності щодо цього поняття, основною з яких є дослідження цього феномену вченими з різних галузей науки, з його галузевим розумінням. Обґрунтовано існування поняття української правової ментальності як окремого групового феномену з тривалим часом формування, а також надано власне визначення цього поняття. Викладено авторський погляд на різницю між правосвідомістю та правовою ментальністю. У висновку аргументовано необхідність урахування в законотворчій діяльності типових підсвідомих реакцій на право у великих соціальних груп, щоб зменшити суспільний спротив законодавчим ініціативам і збільшити їхню ефективність. Це допоможе сформувати підґрунтя для здобуття суспільної підтримки законодавчих ініціатив.

Ключові слова: несвідоме, правовий менталітет, правосвідомість, право.

Постановка проблеми. Правова ментальність, попри спроби окремих учених, є доволі малодослідженим феноменом у вітчизняній науці. Спостерігається плутанина між поняттями «правосвідомість» і «правова ментальність», несформованість єдиного підходу до визначення правової ментальності.

Феномен української правової ментальності доволі часто відкидають як неважливий або ж, у кращому разі, автоматично зараховують до європейської правової ментальності.

Таке ігнорування, а помилкове застосування й поготів, може призвести не лише до неефективності законодавчих ініціатив, але й до справжньої катастрофи, як це було, наприклад, в Афганістані. Ситуація в цій країні наочно демонструє, що може статися у разі повного ігнорування місцевих особливостей правової ментальності, недопущення природного плину її еволюціонування та насильницького насадження чужинської правосвідомості.

Як приклад неефективної взаємодії законодавця з суспільством в Україні можна навести законодавчі ініціативи щодо боротьби з пандемією COVID-19. Українське суспільство сприйняло їх доволі пасивно, про що свідчить офіційна статистика Міністерства охорони здоров'я України¹.

¹ Апарат РНБО України, «Вакцинація населення (COVID-19)», 28 жовтня 2021, <https://health-security.rnbo.gov.ua/vaccination>.

Метою цього дослідження є спроба консенсусного визначення поняття української правової ментальності. Основними завданнями є обґрунтування її важливості в правовому й соціальному аспектах життя українців, з'ясування різниці між правосвідомістю та правовою ментальністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різний час питання української правової ментальності досліджували такі вчені: О. Штепа, І. Коваль, В. Павловська-Кравчук, А. Коваленко, Л. Пушкарьов, Д. Меньяло, І. Дмитрієнко, І. Шаповалов, І. Лихолат, І. Муляр, Є. Харитонов та О. Харитонova.

Визначенню поняття правової ментальності бракує єдності в підходах, проте маємо загальне бачення української правової ментальності як групового феномену з тривалим часом формування, що буде більш наочно продемонстровано далі.

Більшість досліджень української правової ментальності мають радше ретроспективний характер, вони описують шляхи й закономірності її формування. Це пов'язано з необхідністю встановлювати й закріплювати закономірності у формуванні такого комплексного феномену, як правова ментальність. Доволі типовим є також опис рис української правової ментальності та причин їх виникнення.

У вітчизняному науковому обігу окремих дисциплін, зокрема в праві, психології, соціології

та політології, використовують два терміни – «ментальність» і «менталітет».

В англomовному науковому дискурсі поняття «менталітет» і «ментальність» передають словом «mentality».

Кембриджський словник англійської мови дає кілька тлумачень слова «mentality»²:

- *a person's particular way of thinking about things* (особливий спосіб мислення індивіда про речі (явища));

- *a person's or group's way of thinking about things* (спосіб мислення індивіда або групи людей про речі (явища));

- *the particular way that a person or group thinks about things* (особливий спосіб мислення людини або групи про речі (явища))³.

У словнику англійської мови компанії «Мерріам-Вебстер» наведено такі синоніми до слова «mentality»: *brain(s), brainpower, gray matter, headpiece, intellect, intellectuality, intelligence, reason, sense, smarts*⁴ (мозок (мізки), інтелектуальна/ментальна здатність, «сіра речовина», кмітливість, інтелект, інтелектуальність, розум, рація, відчуття, кмітливість)⁵. Тобто слово «mentality» має доволі широке значення.

На нашу думку, англійське слово «mentality» є семантично ближчим саме до поняття «ментальність».

В «Енциклопедії історії України» ментальність і менталітет подано в одній статті як синонімічні поняття, оскільки «співвідношення цих двох понять, визначення більш загальної та конкретно-операційної категорії залишається дискусійним питанням, яке по-різному вирішується в межах окремих наук. напрямів та підходів»⁶:

*МЕНТАЛЬНІСТЬ, менталітет. М. (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів та навичок свідомості, які формують способи бачення світу та уявлення людей, що належать до тої або ін. культ. спільноти. Як будь-який соціальний феномен, ментальності історично мінливі, але зміни в них відбуваються дуже повільно*⁷.

² Тут і далі переклад з англійської наш. – А. І.

³ "Mentality", Cambridge Dictionary, accessed December 11, 2022, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mentality>.

⁴ "Synonyms of mentality", Dictionary by Merriam-Webster, accessed December 11, 2022, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mentality#synonyms>.

⁵ Переклад наведено в порядку цитування.

⁶ Кирило Галушко, «Ментальність, менталітет», у *Енциклопедія історії України*, голова редколегії В. А. Смолій, т. 6 (Київ: Наук. думка, 2009), 615, <http://www.history.org.ua/?termin=Mentalnist>.

⁷ Там само.

Тобто, якщо узагальнювати, йдеться про спосіб «дивитись на речі» під певним «кутом», яким є та чи та соціальна група, до якої належить індивід.

Оскільки питання розмежування цих двох понять і досі є дискусійним, варто звернутися до історії еволюції термінів. У статті О. Штепи «До питання про сутність правової ментальності» розглянуто тлумачення поняття менталітету представником культурно-антропологічного напрямку – етнологом Л. Леві-Брюлем (1857–1939) і засновниками історіографічної школи «Анналів» М. Блоком (1886–1944) і Л. Февром (1878–1956):

*Менталітет спочатку позначав наявність у представників певного суспільства загального «розумового інструментарію», своєрідного «психологічного оснащення», що дає можливість індивідуально сприймати й усвідомлювати своє природне й соціальне оточення, а також самих себе*⁸.

По суті, це було введенням цього поняття в науку. На розумінні менталітету як підсвідомого досвіду, який допомагає людині усвідомлювати себе як частину своєї соціальної групи, згодом ґрунтувались усі подальші спроби його визначення.

Н. Новікова у статті «Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні» уточнює конкретну соціальну групу – етнос:

*Під менталітетом, на наш погляд, слід розуміти особливий стиль світосприйняття – стиль мислення і поведінки, властивий тільки певному етносу. Менталітет дає можливість відкрити «таємницю національності», що полягає насамперед у манері розуміти речі*⁹.

Тобто менталітет за цим визначенням – це наявність певного «складу розуму», характерного для конкретної соціальної групи – етносу.

Найбільш розлогу й точну, на нашу думку, дефініцію дає А. Рубан. Менталітет – це:

...інтегральна ціннісно-мотивована характеристика соціальної спільноти; сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні

⁸ Олексій Штепа, «До питання про сутність правової ментальності», *Філософські обрії* 31 (2014): 129–30.

⁹ Н. С. Новікова, «Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні», *Наукові записки НаУКМА* 173 (2015): 30–31, http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8834/Novikova_Mentalitet_yak_determinanta.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів¹⁰.

У цьому визначенні взято до уваги велику кількість можливих видів вираження менталітету і вказано на належність характерних для менталітету рис до несвідомих психічних процесів. Також одним зі шляхів такого практичного вираження менталітету вказано те, що менталітет зумовлює формування певних стереотипів поведінки на ґрунті сформованого світосприйняття. Ці стереотипи також можна назвати шаблонами поведінки. Як буде розглянуто нижче, їх виникнення можливе не лише в широкому сенсі, що стосується, наприклад, будь-яких форм поведінки усього українського народу, а й у вузькому сенсі, зокрема в правовій поведінці.

І. Коваль у статті «Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект» наголошує на тому, що менталітет є складовою частиною будь-якої діяльності людини:

Менталітет – явище абстрактне, індивідуально зорієнтоване, проте, водночас, охоплює мислення й інших представників конкретного етносу, нації. Одним із фізичних проявів цього феномена є людська поведінка. Учинковий аспект людської діяльності закономірний особливостям менталітету особистості чи соціоґрупи, до якої вона належить. Саме тому можемо констатувати, що менталітет є складовою будь-якої діяльності людини¹¹.

Певна поведінка, дії людини залежать від менталітету як самої людини як індивіда, так і менталітету соціальної групи, до якої ця людина належить. Погоджуємось із цим твердженням, адже не можна вважати менталітет універсальним, однаковим для всіх. У кожного індивіда він знаходить свій унікальний вияв. Утім, менталітет соціальної групи може визначати основні напрями розвитку індивідуальних виявів менталітету.

¹⁰ А. О. Рубан, «Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу», *Мультиверсум. Філософський альманах* 40 (2004), https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm.

¹¹ І. Коваль, «Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект», *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ* 4 (2011): 457, http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2011/11kimfpa.pdf.

Отже, менталітет – це внутрішній вплив на поведінку людини, на кшталт свідомості або світосприйняття. До того ж це може бути не тільки така група людей, як етнос, а й релігійні, політичні, класові, національні групи тощо¹².

Спираючись на наведені вище визначення менталітету, спробуємо з'ясувати, чи є «менталітет» і «ментальність» подібними, чи все-таки різними поняттями, які не варто використовувати в однаковому контексті.

Нижче наводимо деякі визначення ментальності, які, на нашу думку, є найважливішими для розуміння цього явища.

А. Рубан розглядає ментальність як більш індивідуальну рису, хоча й похідну від колективного менталітету, яка має вплив на поведінку людини та її ставлення до свого оточення:

...частковий, аспектний прояв менталітету не тільки в умонастрої суб'єкта, а й у його діяльності. Ментальність як явище розумового порядку зовсім не тотожна суспільній свідомості. Ментальність – це категорія, яка визначає сучасний контекст онтології людини в культурі, її світосприйняття та світобачення крізь призму власного етносу (нації, народності) чи соціальної страти. ...ментальність – це чуттєво-мисленнєвий інструментарій освоєння довкілля, що визначає поведінку людини¹³.

Тобто, відповідно до цього визначення, людина, що є носієм національного (наприклад, українського) менталітету, є також носієм окремої національної ментальності. Хоча і менталітет, і ментальність показують певні закономірності в поведінці людини, ментальність – це більш персоніфіковане вираження підсвідомого досвіду, що меншою мірою пов'язаний із загальними поведінковими шаблонами групи, а більшою мірою має вияв саме в діях індивіда в широких межах загального для його соціальної групи досвіду.

Ментальність також визначають як «універсальну здатність індивідуальної психіки зберігати в собі типові інваріантні структури, у яких виявляється приналежність індивіда до певного соціуму і часу» (О. Усенко)¹⁴; «спосіб повсякденного відтворення, збереження звичного укладу життя і діяльності», «якість або групи

¹² Новікова, «Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні», 31.

¹³ Рубан, «Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу».

¹⁴ Цит. за: Штепа, «До питання про сутність правової ментальності», 130.

властивостей, а також сукупність когнітивних, афективних і поведінкових характеристик мислення індивіда або групи» (В. Козловський)¹⁵.

Для формування поняття ментальності (зокрема української) важливим є науковий доробок філософа, культуролога, філолога Д. Чижевського, згідно з яким, як дослідив О. Штепа, «ментальність народу відзначається національним світоглядом, [Д. Чижевський] виділяв чинники, які характеризують національний тип (народна творчість, яскрава епоха пробудження національної свідомості, видатні представники народу тощо)»¹⁶.

Підсумовуючи, О. Штепа говорить про широкі й вузьке розуміння категорії «менталітет»:

У даний час визнається, що менталітет – це напрям думок, загальна духовна настроєність, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, навичок духу, що створює картину світу й закріплює єдність культурної традиції. Категорію «менталітет» можна розуміти як у вузькому, так й у широкому значенні. У вузькому – це мова, слова. У широкому – додаються ритуали, звичай, музика, спів, мистецтво»¹⁷.

Проаналізувавши ці визначення, можна дійти висновку, що ментальність – це вужче, персоніфіковане вираження загального досвіду великої соціальної групи (наприклад, народу), який ґрунтується на менталітеті й залежить від нього. Тобто ментальність є практичним вираженням теорії (якою є менталітет).

На сутності ментальності як світобачення, що конкретизує та виражає загальний психологічний досвід великої соціальної групи, наголошує В. Храмова:

Ментальність – це спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення»¹⁸.

Узагальнюючи, можна висувати, що ментальність – це єдиний практичний вияв історично сформованої поведінки великої групи людей.

¹⁵ Цит. за: Штепа, «До питання про сутність правової ментальності», 130.

¹⁶ Штепа, «До питання про сутність правової ментальності», 130.

¹⁷ Там само.

¹⁸ В. Храмова, «До проблеми української ментальності», у *Українська душа: зб. наук. праць*, відп. ред. В. Храмова (Київ: Фенікс, 1992), 4.

Зважаючи на наведені вище визначення та опрацювання літератури з цього питання, можна провести аналогію, що менталітет і ментальність співвідносяться як будівельний матеріал і готова будівля. Менталітет – це одночасно і фундамент, і креслення абстрактного будинку, які дають головну ідею того, який вигляд матиме будинок. Будинком же в цій аналогії є ментальність. Цей абстрактний будинок вибудовує кожен член суспільства самостійно, хоча й ґрунтуючись на досвіді попередніх «будівельників». Основна ідея і фундамент будуть більш-менш однаковими для всієї спільноти, проте результат залежатиме не лише від них, а й від особистих уподобань та особистого досвіду індивідуума.

Тому не можна сказати, що ментальність у всіх однакова. Неможливо також за допомогою вивчення феномену ментальності використати її як загальний диференціал усіх людей одної групи. Адже хоча у цих людей буде дуже багато спільного (наприклад, історичне минуле, погляд на певні речі, ставлення до різних явищ), водночас у них буде й багато відмінного, адже, ґрунтуючись на власному досвіді, людина, хоч і діє в межах своєї групової ментальності (національної, класової, релігійної чи будь-якої іншої), все одно діятиме унікально, не однаково з усією повнотою своєї соціальної страти¹⁹.

Ментальність є практичним вираженням цього загального минулого та загальних шаблонів поведінки, тобто своєрідним «застосуванням» менталітету на практиці індивідами протягом багатьох поколінь²⁰.

Усе зазначене вище справедливе й для правової ментальності та правового менталітету, адже в цьому випадку те, що вони мають певну групову детермінанту від загального поняття, не означає, що до них не застосовуються правила для загальних понять менталітету та ментальності.

Завершуючи цей огляд, можна стверджувати, що менталітет і ментальність, з одного боку, мають достатньо спільних рис, а з іншого – їм властиві певні відмінності. Словники англійської мови ці два поняття не розділяють, передають словом «*mentality*», до тлумачення якого, на нашу думку, семантично ближчим є саме слово «ментальність».

Виклад основного матеріалу дослідження. Після чіткого розмежування загальних понять менталітету і ментальності, аналізу їхнього

¹⁹ Коваль, «Філософсько-правові детермінанти антропології менталітету», 267–68.

²⁰ Коваль, «Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект», 457.

змісту та обсягу варто також визначити поняття «правова ментальність».

Українській правовій науці бракує ґрунтовних досліджень поняття правової ментальності (зокрема української). Це створює певні труднощі. Утім, наявні визначення є більш однотайними.

Для завдань цього дослідження інтерес передовсім становить не «загальна» правова ментальність (що було б занадто амбітним проєктом навіть у межах лише європейської цивілізації), а саме *українська* правова ментальність.

Отже, українська правова ментальність – це національний підвид правової ментальності, яка, своєю чергою, є груповим видом ментальності. Українська правова ментальність – це практичне вираження шаблонів правової поведінки українців.

Перед тим як надати власне визначення, вважаємо за доцільне звернутись до праць науковців, які досліджували це питання. Спершу варто проаналізувати визначення правового менталітету.

Зокрема, І. Коваль зазначає: «У правовій поведінці, менталітет відображається у ставленні особистості чи групи людей до законодавства, державної влади»²¹.

На думку В. Павловської-Кравчук,

...правовим менталітетом є історично сформовані специфічні, найбільш типові і стійкі для певної соціальної або національно-етнічної спільності, системи світоглядних уявлень, оцінювань і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності»²².

Варті уваги й міркування Є. Харитонова та О. Харитонові: «...правовий менталітет (який тут точніше іменувати “правоментальність” – Є. Х., О. Х.) виступає як основоположна матриця, що визначає правовий “колерит” національної правової дійсності»²³.

Правовий «колерит» видається доволі влучною характеристикою, хоча й неповною. Згідно із СУМ-11, переносне значення слова «колерит» – «сукупність особливостей, своєрідність, характерна особливість чого-небудь»²⁴. Наукова метафора «правовий “колерит”» допомагає пояснити,

чим є правова ментальність, а саме: національним колоритом, неначе «накладеним» на право.

Також доцільно зупинитись на терміні «дійсність», що його згадують автори в контексті правової дійсності.

Від моменту усвідомлення нашими предками себе як, власне, себе самих почала формуватися унікальна, «українська» дійсність. На нашу думку, це був доволі довгий шлях. Формування «української дійсності», безумовно, відбувалось завдяки як зовнішнім, так і внутрішнім чинникам.

Зовнішніми чинниками, наприклад, є напади кочовиків, життя як підданих чужоземних імперій, вічна війна на наших землях. Ці чинники вплинули і на правову дійсність, а згодом і на правову ментальність українців, зокрема на такі риси правової ментальності, як непотизм (кумівство), радикальний індивідуалізм, зневага до держави й законів.

Непотизм зумовлений бажанням бути в колі «своїх», перебуваючи під іноземним пануванням. Радикальний індивідуалізм («моя хата скраю») – це «страх» перед сваволею окупантів, що вдавались до колективних покарань. Зневага до держави й законів зумовлена тим, що ані держава, ані закони не були тоді «українськими», їх нав'язували різні завойовники.

Вплив зовнішніх чинників на формування української дійсності призвів до змін в українській правовій ментальності.

Внутрішніми чинниками, зокрема, є економічні умови, аграрний та патріархальний устрій українського суспільства протягом тривалого періоду нашої історії, релігія, вірування, географічні особливості тощо.

Отже, визначення правового менталітету загалом зводиться до того, що це історично сформоване ставлення певної соціальної групи до права загалом і деяких його виявів зокрема. Подібні думки можна знайти в працях А. Коваленка, Л. Пушкарьова, Д. Меньяла, І. Дмитрієнка, І. Шаповалова, О. Штепи та ін.

Зв'язок української ментальності й права є, на перший погляд, неочевидним. У дослідженні І. Лихолат «Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості)» право розглянуто як раціональну та позараціональну величину в тому розумінні, що право раціональне тоді, коли підкоряється законам логіки та методології, тобто сформоване за «ідеальних умов» максимально об'єктивним суспільством²⁵.

²¹ Коваль, «Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект», 457.

²² В. Павловська-Кравчук, «Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження», *Вісник Академії правових наук України* 4 (63) (2010): 264, http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2010_4_26.pdf.

²³ Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова, «Менталітет, правоментальність та концепт приватного права», *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України* 8 (2016): 56.

²⁴ *Словник української мови*, голова ред. колегії І. Білодід, 11 т., т. 4 (Київ: Наук. думка, 1973), 232, <https://sum.in.ua/s/koloryt>.

²⁵ Ірина Лихолат, «Раціональне та позараціональне в праві (на матеріалах законотворчості)» (автореф. дис. канд. юрид. наук, Нац. акад. внутр. справ України МВС України, 2001), 13, <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124040058>.

Як риси позасвідомого в праві авторка виділяє:

...незаплановані (побічні) чи не передбачені результати людської діяльності в галузі права...;

комплекс відповідних психологічних та гносеологічних феноменів, які виявляються як в процесі пізнання правових явищ, так і в діяльності по застосуванню права: емоції, сумніви, відчуття, почуття, афекти, пристрасті, інтереси, довіра, швидке сприйняття, скорочений умовивід, практична мудрість, здоровий глузд тощо;

дія сфери безсвідомого, яка протистоїть свідомості як засобу здійснення опосередкованого знання²⁶.

Тобто визнання наявності позараціонального в праві означає, що безсвідоме (несвідоме) впливає на право, кожній людині притаманні власні психологічні риси, які впливають на її ставлення, зокрема, і до правових феноменів. Під дією індивідуальних чинників люди можуть по-різному ставитися до права, сприймати дотичні до права феномени та мати кардинально різні погляди на роль суспільства в праві, законотворчість, судову систему та навіть державу.

Відстежити кожну індивідуальну підсвідому рису, що виражається в правовій взаємодії громадян як між собою, так і з державою, неможливо. Право існує не в ідеальних умовах, у ньому завжди буде нераціональний елемент – власне людина, з її унікальним досвідом, емоціями та індивідуальністю. Право створили люди для людей, а люди, як відомо, не завжди керуються об'єктивними фактами й логікою, часто підпадаючи під вплив емоцій.

Утім, завдяки історичному та психологічному аналізу можна простежити основні закономірності формування підсвідомого та несвідомого у ставленні до права в різних соціальних груп людей. Підсвідоме ставлення до права – це і є, по суті, правова ментальність.

Правова ментальність, якщо взяти до уваги те, що вона походить від правового менталітету, має з ним багато спільних рис. Це підтверджують тлумачення цих понять українськими вченими.

Для завдань цього дослідження основними є визначення, які містять дві головні риси правової ментальності: по-перше, тривалий час формування цього явища, а по-друге, відображення певних правових стереотипів, звичок та ставлення до права в групі людей. Оскільки

здебільшого мова саме про українську правову ментальність, релевантними будуть саме правові стереотипи, звички та ставлення до права конкретно українців як нації.

Відповідне згаданим критеріям визначення можна знайти, наприклад, у О. Штепи:

правова ментальність ... формується під впливом права, правових звичаїв, принципів, і являє собою ті відповідні правові стереотипи, які тим сильніші, чим більш засвоєними є цінності певного суспільства, його прошарків, окремих спільнот²⁷.

На нашу думку, це визначення розкриває сутність правової ментальності і демонструє пов'язаність поняття правового менталітету та правової ментальності. Тобто вказано на те, що під впливом права та його виявів формується певний стереотип правової поведінки.

Більш розгорнуте визначення правової ментальності (зокрема української) надає І. Муляр у статті «Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект»:

...правова ментальність – це філософське поняття, яке фіксує сукупність (систему) віковичних, стійких (сталих) світоглядних архетипів, принципів, матриць, стандартів, стереотипів права певного соціального суб'єкта, яку зумовлені історичними, соціально-економічними, політичними, традиційними, природними та іншими чинниками і реалізуються у способах та формах його правової життєдіяльності²⁸.

Дуже часто це – вияв колективного несвідомого народу, нації, суспільної групи, що формується від найдавніших форм світогляду протягом багатьох поколінь в результаті переробки хаотичного і різноманітного інформаційного потоку у більш – менш упорядковану картину світу і функціонує як явище світоглядного порядку. Це сумарний результат психічної діяльності кожного з людей, що були і є складовими цієї спільноти (нації, народу тощо)²⁹.

Це визначення демонструє, що правова ментальність формувалась (і формується) через тривале набуття правового досвіду, зумовленого

²⁷ Штепа, «До питання про сутність правової ментальності», 131.

²⁸ І. М. Муляр, «Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект», *Гілея: науковий вісник* 103 (2015): 194, http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_54.

²⁹ Там само.

²⁶ Лихолат, «Раціональне та позараціональне в праві», 13–4.

великою кількістю зовнішніх чинників, які мали безпосередній вплив на формування правового досвіду народу. З огляду на сказане правова ментальність і є вираженням такого, сформованого за допомогою багатьох зовнішніх чинників, правового досвіду.

Однак підходи до визначення досліджуваного феномену є доволі різними. Це зумовлено тим, що українську правову ментальність досліджують як юристи, так і філософи, психологи, політологи та історики. Бракує єдиного інституційного підходу, адже це питання вивчають різні галузі науки. Це закономірно, зважаючи на те, що, наприклад, ученому-психологу буде легше дати визначення менталітету і ментальності загалом, ніж ученому-юристу.

Нижче даємо власне визначення поняття української правової ментальності.

Українська правова ментальність – це похідний від правового менталітету груповий динамічний феномен, що формувалася протягом багатьох поколінь і увібрав у себе набутий правовий та дотичний до права досвід усієї спільності українського народу. Цей феномен полягає у внутрішньому підсвідомому ставленні усієї історичної спільності українців до права та відповідному його впливі на правову поведінку.

Варто зробити деякі уточнення, пояснення. Українська правова ментальність є груповим феноменом у тому сенсі, в якому вся спільність українського народу є великою соціальною групою. Тобто цей феномен є характерним для великої соціальної групи українців як нації.

Українська правова ментальність є динамічною тому, що хоча вона й формувалася дуже довгий час (понад тисячу років станом на сьогодні), цей процес триває й не припиниться доти, доки українці існують як нація, якій притаманні певні риси, що виділяють нашу правову ментальність саме як **українську**.

Під правовим і дотичним до права досвідом маємо на увазі всі взаємодії українського народу з правовими категоріями протягом усього нашого існування як окремої спільності. Такими категоріями є як власні правотворчість і правові традиції, власний досвід державотворення, так і іноземний вплив на українське право, чи то мирним шляхом, чи то внаслідок входження українських земель (а отже, й українського народу) до складу іноземних держав.

Перебуваючи у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Австрійської та Російської імперій і, насамкінець, Радянського Союзу, український народ зазнавав певного правового впливу, а з ним набував правового

досвіду, який, безперечно, залишив відбиток на нашій правовій ментальності.

Цей правовий досвід – від правових традицій і звичаїв давніх жителів України-Русі, їхньої взаємодії із законами, правом та державою до сучасних реалій – і становить усю величну сукупність української правової ментальності.

Важливо також звернутись до співвідношення правової ментальності та правосвідомості. У науці загалом ці поняття сприймають як споріднені, проте не ідентичні явища.

На нашу думку, правова ментальність і правосвідомість є дуже схожими поняттями. Ці обидва феномени впливають на ставлення до права та його аспектів. Основна відмінність між ними полягає в часі формування та вияві.

Правова ментальність формується тривалий час – століттями під впливом низки зовнішніх чинників, передовсім симбіозу історичного та правового досвіду. Цей процес триває й досі. Зміни відбуваються дуже повільно, бо це стосується переважно загальних уявлень про право та ставлення до нього. Тому правова ментальність може бути більш-менш подібною для декількох поколінь.

Правосвідомість є вужчим у часовому вираженні поняттям. Вона здебільшого існує лише в межах однієї історико-правової парадигми, нечасто виходячи за них. Хоча сутність її вираження, як і правової ментальності, також базується на правовідношенні та праворозумінні, це вираження є більш «негайним» за своїм характером, миттєвою реакцією на вияви права «прямо тут і зараз».

В іншому ж правосвідомість і правова ментальність дуже тісно пов'язані. Правосвідомість є інструментом вираження правових стереотипів, сформованих правовою ментальністю. А правова ментальність формується, зокрема, «завдяки» виявам правосвідомості в конкретний історичний період. Тобто один із сучасних виявів нашої правової ментальності – це правосвідомість. І наша сьогоднішня правосвідомість відіграє роль у формуванні правової ментальності в майбутньому. Так само правосвідомість жителів України-Русі стала одною з підвалин формування загальної української правової ментальності.

Правосвідомістю в цьому контексті також можна вважати суб'єктивну правову дійсність, про яку згадано раніше. Правосвідомість постає як інструмент реакції на об'єктивну правову дійсність.

Правосвідомість і правова ментальність нерозривно поєднані, вони формують одна одну. Отже, сприйняття правових феноменів у людини

також пов'язане як із підсвідомими і несвідомими реакціями та ставленням, так і з більш усвідомленими. Усвідомлені реакції якраз і формуються завдяки правосвідомості як окремого індивіда, так і соціальної групи, до якої він чи вона належить. А за несвідомі та підсвідомі реакції відповідає правова ментальність. На нашу думку, правосвідомість є більш раціональним феноменом, ніж правова ментальність, саме через час свого формування та вияву. Адже завдяки аналізу об'єктивної дійсності людина може зреагувати на правовий феномен більш вдумливо та раціонально, ніж якби це була «автоматична» реакція, за яку відповідає правова ментальність.

Підсумовуючи аналіз співвідношення правової ментальності та правосвідомості, варто зазначити, що хоча ці феномени є доволі подібними (відповідають за ставлення до права, наявні в людській свідомості та підсвідомості, є результатом набутого завдяки об'єктивній дійсності досвіду, формуються завдяки одна одній), різниця між ними є доволі ґрунтовною: правова ментальність формується повільно, століттями, тоді як правосвідомість – це здебільшого інструментарій кількох поколінь, що живуть в одній історико-правовій парадигмі.

Стосовно ж неефективної взаємодії законодавця з суспільством повернемося до сказаного на початку статті. Станом на кінець жовтня 2021 року рівень вакцинації не перевищив 23 % населення України³⁰. Причому в Україні було вжито доволі жорстких законодавчих заходів для спонукання населення до вакцинації, йдеться, зокрема, про заборону невакцинованим користуватися громадським транспортом у «червоних» зонах епідеміологічної небезпеки, обмеження в міжрегіональних подорожах, заборону невакцинованим громадянам відвідувати розважальні заклади³¹.

Причину цього можна також шукати в українській правовій ментальності. Якщо простежити шлях її формування, то стає доволі очевидним, що основна реакція нашого суспільства на будь-який примус (особливо масовий та ініційований державою) – це спротив.

Враховуючи реалії, в яких опинилося людство через пандемію COVID-19, складно полемізувати,

чи мала держава вибір, який тип примусу застосувати. Законотворець, маючи звичку ігнорувати «неідеальність» власного суспільства та нехтувати правовою ментальністю і правовою свідомістю, що сформувалась на її ґрунті, вже майже традиційно зазнав невдачі, застосовуючи такий підхід, взявши на озброєння «світову практику». Проігнорувавши існування української правової ментальності, законотворці замість заохочувальних заходів вдалися до обмежувальних, примусових дій. Маючи історію формування української нації в постійній боротьбі проти будь-якого примусу, раціональний законотворець проігнорував ірраціональність власного суспільства. Це призвело до тих наслідків, що мали їх станом на кінець 2021 року.

На нашу думку, тільки індивідуалізувавши усталені підходи в законотворчій діяльності та сформувавши довіру до себе, законодавець зможе ефективно просувати відповідні норми, які більшість суспільства не сприйматиме як ворожий напад.

Висновки

Правова ментальність – це комплексний феномен. За своєю суттю його існування зумовлене здатністю людини до навчання й накопичення досвіду, зокрема правового.

Правова ментальність впливає і на формування правосвідомості, і на ставлення людини до правової дійсності, в якій вона живе.

Серйозний вплив правової ментальності часто замовчують у контексті формування правосвідомості та правозастосування. Розуміння і, що важливо, врахування цих глибин дасть змогу намітити й результати відповідних ініціатив.

Право буває як раціональним, так і позараціональним. Очевидно, що більшість ініціатив, пов'язаних із правозастосуванням, зокрема й у законотворчій діяльності, створюють з огляду на ідеальне суспільство раціональних людей.

Чи може існувати таке суспільство взагалі? Питання доволі спірне. Наразі маємо ситуацію, в якій право створюють люди для людей. Утім, навіть породжені одним суспільством, ба навіть іноді однією соціальною групою людей в цьому суспільстві, відповідні правові ініціативи не мають широкої підтримки у суспільстві.

Зрозумівши специфіку української правової ментальності й відповідної взаємодії з нею, можна було б очікувати інших результатів різноманітних державних ініціатив, бо підсвідомою реакцією українців на примус у більшості

³⁰ “Coronavirus (COVID-19) Vaccinations”, *Our World in Data*, <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>.

³¹ Кабінет Міністрів України, *Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2*, Постанова 1236, ухвалено 9 грудня 2020, ред. від 26 жовтня 2021, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1236-2020-п#Text>.

випадків є боротьба, про що свідчить хоча б Революція Гідності 2013–2014 років, якщо не вся наша історія.

І так можна сказати про будь-яку ініціативу, що збудує українське суспільство. Здебільшого це спроба наслідувати західний досвід, без розуміння контексту правової ментальності нашого суспільства.

Тому замість ефективних інструментів, створених нібито для народу, маємо боротьбу народу проти цих ініціатив. Натомість урахування в право- і законотворчій діяльності факту існування правової ментальності допоможе створювати більш ефективні інструменти взаємодії в суспільстві та з суспільством. Там, де через свою правову ментальність соціальна група звикла відповідати спротивом, можна було б знайти

інакший, ніж примус, підхід. Для ініціатив, які не мають достатньої суспільної підтримки, можна знайти шлях для її здобуття.

Українці, будучи частиною європейської цивілізаційної парадигми, водночас мають власний унікальний досвід взаємодії з правом, а отже і власну правову ментальність (це справедливо стосовно будь-якого народу).

Для створення ефективних індивідуальних підходів (у межах великих соціальних груп) не варто сліпо копіювати напрацювання інших, варто щонайменше адаптувати їх до реалій суспільства, в якому їх упроваджують. Цього можна досягти, досліджуючи феномен правової ментальності, адже підсвідомість людини має важливе значення в будь-якій царині життя, а особливо – в праві.

Список використаної літератури

- Апарат РНБО України. «Вакцинація населення (COVID-19)». 28 жовтня 2021. <https://health-security.mbo.gov.ua/vaccination>.
- Галушко, Кирило. «Ментальність, менталітет». У *Енциклопедія історії України*, голова редколегії В. А. Смолій. Т. 6. Київ: Наук. думка, 2009. <http://www.history.org.ua/?termin=Mentalnist>.
- Коваль, Ігор. «Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична* 4 (2011): 454–64. http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2011/11kimfpa.pdf.
- . «Філософсько-правові детермінанти антропології менталітету». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки* 837 (2016): 265–72. <https://science.lpnu.ua/uk/node/5014>.
- Лихолат, Ірина. «Рациональне та позарациональне в праві (на матеріалах законотворчості)». Автореф. дис. канд. юрид. наук, Національна академія внутрішніх справ України МВС України, 2001. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124040058>.
- Муляр, І. М. «Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект». *Глея: науковий вісник* 103 (2015): 190–95. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_54.
- Новікова, Н. С. «Менталітет як детермінанта формування політичної культури в Україні». *Наукові записки НаУКМА* 173 (2015): 30–34. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8834/Novikova_Mentalitet_yak_determinanta.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Павловська-Кравчук, В. «Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження». *Вісник Академії правових наук України* 4 (63) (2010): 257–65. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2010_4_26.pdf.
- Рубан, А. О. «Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу». *Мультиверсум. Філософський альманах* 40 (2004). https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm.
- Словник української мови*, голова ред. колегії І. Білодід. 11 т. Т. 4. Київ: Наук. думка, 1973. <https://sum.in.ua/s/koloryt>.
- Харитонов, Є. О., та О. І. Харитонova. «Менталітет, правоментальність та концепт приватного права». *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України* 8 (2016): 53–9.
- Штепа, Олексій. «До питання про сутність правової ментальності». *Філософські обрії* 31 (2014): 129–39. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filo_2014_31_15.
- Cambridge Dictionary*. “Mentality.” Accessed December 11, 2022. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mentality>.
- Dictionary by Merriam-Webster*. “Synonyms of mentality.” Accessed December 11, 2022. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mentality#synonyms>.
- Our World in Data. “Coronavirus (COVID-19) Vaccinations.” Accessed October 25, 2021. <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>.

Bibliography

- Apparatus of the NSDC of Ukraine. “Vaktsynatsiia naselennia (COVID-19)” [“Vaccination of the population (COVID-19)”]. October 28, 2021. <https://health-security.mbo.gov.ua/vaccination> [in Ukrainian].
- Cambridge Dictionary*. “Mentality.” Accessed December 11, 2022. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mentality>.
- Dictionary by Merriam-Webster*. “Synonyms of mentality.” Accessed December 11, 2022. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/mentality#synonyms>.
- Dictionary of the Ukrainian language*. Edited by I. Bilodid. 11 vols. Vol. 4. Kyiv: Naykova Dumka, 1973. <https://sum.in.ua/s/koloryt> [in Ukrainian].
- Halushko, Kyrylo. “Mentalnist, mentalitet.” In *Encyclopedia of the history of Ukraine*. Vol. 6. Kyiv: Naukova Dumka, 2009. <http://www.history.org.ua/?termin=Mentalnist> [in Ukrainian].
- Kharytonov, E., and O. Kharytonova. “Mentality, law mindset and the concept of private law.” *Journal of the South Regional Center of National Academy of Legal Sciences of Ukraine* 8 (2016): 53–9 [in Ukrainian].
- Koval, Ihor. “Poniattia pravovoho mentalitetu: filosofsko-pravovyi aspekt” [“The concept of legal mentality: the philosophical and legal aspect”]. *Scientific Journal of Lviv State University of Internal Affairs. Law* 4 (2011): 454–64. http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2011/11kimfpa.pdf [in Ukrainian].
- . “Philosophical and Legal Determinants of Mentality Anthropology.” *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences* 837 (2016): 265–72. <https://science.lpnu.ua/uk/node/5014> [in Ukrainian].
- Likholat, Irene. “Rational and extrarational in law exemplified on legislation.” PhD diss., National Academy for Internal Affairs of Ukraine, 2001. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/aref/20081124040058> [in Ukrainian].
- Mulyar, I. “Legal Mentality: Content and Scope of an Aspect of the Ukrainian.” *Hileya: Naukovyi visnyk* 103 (2015):

- 190–95. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_54 [in Ukrainian].
- Novikova, N. “Mentality as Determinant of Political Culture Ukraine.” *NaUKMA Research Papers* 173 (2015): 30–34. http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8834/Novikova_Mentalitet_yak_determinanta.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].
- Our World in Data. “Coronavirus (COVID-19) Vaccinations.” Accessed October 25, 2021. <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>.
- Pavlovskya-Kravchuk, V. “Poniattia ta sutnist pravovoho mentalitetu: metodolohiia doslidzhennia” [“Concept and essence of legal mentality: research methodology”]. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine* 4 (63) (2010): 257–65. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vapny_2010_4_26.pdf [in Ukrainian].
- Ruban, A. “Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannia ukrainskoi mentalnosti v konteksti istoryko-filosofskoho analizu” [“Theoretical and methodological foundations of the formation of the Ukrainian mentality in the context of historical and philosophical analysis”]. *Multiversum. Philosophical Almanac* 40 (2004). https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm [in Ukrainian].
- Shtepa, Oleksii. “For a Question About an Essence of Legal Mentality.” *Philosophical Horizons* 31 (2014): 129–39. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Filo_2014_31_15 [in Ukrainian].

Arsen Ivanov

UKRAINIAN LEGAL MENTALITY: APPROACHES TO THE DEFINITION

This article explores and comments on various methodological approaches to defining “legal mentalitet” and “legal mentality.” While these two terms are common in Ukrainian science, English-speaking countries exclusively use the term “mentality,” omitting “mentalitet.” Although the precise reasons for this discrepancy are unclear, the article establishes that the two terms share a close relationship in their nature.

The article analyzes the ways and timeframes involved in the formation of legal mentality and examines the reasons for the lack of unity in legal science regarding the definition of legal mentality. The primary reason identified for this lack of unity is the examination of the phenomenon by scientists from different branches of science, each with distinct understandings of the concept.

The article argues for the existence of the concept of Ukrainian legal mentality as a distinct group phenomenon with an exceptionally lengthy formation period. It also provides a definition of this concept, summarizing it as the internal subconscious attitude of the entire historical Ukrainian community toward the law and its corresponding impact on the implementation of legal behavior.

Further, the article discusses the main differences between legal awareness and legal mentality. The author notes that while legal awareness and legal mentality are related in nature, they differ in the time required for formation, the ways they manifest, and the functions they perform in the human brain, virtually acting as legal consciousness and legal subconsciousness.

In conclusion, the article emphasizes the importance of considering legal mentality during the lawmaking process. The author highlights that the constant disregard for Ukrainian legal mentality by lawmakers adversely affects the effectiveness of any legal initiative. As an illustrative example, the low vaccination rates in Ukraine are cited to demonstrate how the neglect of legal mentality during the lawmaking process can be not only ineffective but also dangerous.

Keywords: unconscious, legal subconscious, legal awareness, law.

Матеріал надійшов 24.12.2022

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)